

'טביעות הסוס הדוהר' – טיפוס נוסף של 'טביעות חותם זהות'*

גבריאל ברקאי

בחפירות ובאתרים רבים ברחבי יהודה נתגלו ב-120 השנים האחרונות (מאז חפירות וורן בירושלים) ידיות-קנקנים ועליהן טביעות-חותם. ידיות אלה הן של קנקני-אגירה מסוף המאה השמינית לפני-הספירה. אלו הם קנקנים מטיפוס מס' 484 במיונה של גב' טאפנל, שפירסמה את תוצאות חפירות המשלחת הבריטית בלכיש.¹ רוב הידיות טבועות כחותמות המלכותיים, ובהם סמלים של חיפושית בעלת ארבע כנפיים, או גלגל-חמה עם שתי כנפיים, ומעליהם – התיבה 'למלך'. מתחת לסמלים מופיע שמה של אחת מארבע הערים – חברן, זיף, שוכה או ממשת.² טיפוס נוסף של טביעות-חותם מאותה תקופה מופיע על ידיות מאותו סוג עצמו, ובה אנו מוצאים שמות אנשים. טביעות-חותם אלה כונו בדרך-כלל 'פרטיות', אף כי ברור כיום כי אלה הן טביעות של פקידים ממלכתיים. בכמה מקרים נסתבר, כי טביעות 'למלך' וטביעות של פקידים הופיעו על-גבי ידיות שונות של אותו קנקן עצמו.³ מן הסוג הראשון של טביעות 'למלך' ידועות לנו עד עתה למעלה מאלף דוגמות, ומן הטביעות שבהן שמות אנשים ידועות לנו עד עתה כ-150 בלבד.⁴ מבין הטביעות שבהן שמות של פקידים ידועים כ-70 פריטים, ובהם חותמות החוזרות בכמה וכמה אתרים ברחבי יהודה. בפריטים אחרונים אלה עסק לאחרונה יוסף גרפינקל, שניתח אותן תוך התייחסות לקשרים בין אתרי המימצא השונים.⁵ לשתי קבוצות אלה של טביעות-חותם ניתן להוסיף קבוצה שלישית של טביעות, שבהן לא מופיעה כתובת כלל, אלא דגם עיטורי בלבד. בחפירותיו של נחמן אביגד ברובע היהודי בירושלים נתגלתה ידית-קנקן ובה טביעת-חותם, המתארת דמות של סוס אציל דוהר, הנתון במסגרת עגולה. הידית נתגלתה בשטח ו', בו נמצאו שרידים קראמיים ושרידי-בנייה רבים מתקופת הברזל ב'.⁶ הידית עצמה זהה לטיפוס הידיות,

* רשימה זאת באה כתגובה וכתוספת למאמרו של י' גרפינקל, 'תפוצתן של "טביעות החותם הזהות" והמערך הישועי ביהודה ערב מסע סנחריב', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 35-53.

1 Olga Tufnell, Lachish, III, London—New-York—Toronto 1953, pp. 315-316; pl. 78:1, 11

2 P. Welten, *Die Königs-Stempel: Ein Beitrag zur Militärpolitik unter Hiskia und Josia*, Wiesbaden

1969 וכן ראה: A. Lemaire, 'Classification des Estampilles Royales Judéennes', *Eretz Israel*, 15 (1981), pp. 53*-60*

3 D. Ussishkin, 'Royal Judean Jars and Private Seal Impressions', *BASOR*, 223 (1976), pp. 1-13

4 M.L. Gelcer, 'Drevnepalestinskaia: נעשה בידי הלצר: Keramičeskaia Epigrafika Kak Vazhni Istoriceskii Istocnik', *Epigrafika Vostoka*, 17 (1966), pp. 24-27

5 לעיל, הערת כוכב.

6 מספר השדה של שבר הידית הוא 060, והיא נחשפה בלוקוס מס' 906. פריטים על הידית והטביעה נמסרו לי באדיבותו של הפרופ' אביגד, ותודתי העמוקה מובעת לו על כך. הידית פורסמה בספרו, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 44, 45, צילום 26.

שעליהן באות טביעות החותם מטיפוס 'למלך'; כלומר, יש להניח כי זו ידית של קנקן מטיפוס 484 שבחפירות לכיש. לידית שני רכסים בולטים, והיא עשויה טיץ בצבע חום-אדמדם, המכיל גריסים וחצצים לבנים רכים. תכונות אלה אופייניות גם לרבות מן הידיות, שבהן מופיעות הטביעות מטיפוס 'למלך'. פרופ' אביגד מתאר את טביעת החותם במלים הבאות: 'מעשה אמנות... המצטיין בביטוי ריאליסטי וברמה אמנותית גבוהה. זה מוטיב נדיר ביותר באמנות הגילוף הידוע לנו מן החותמות של התקופה הישראלית'.⁷

ידית-קנקן ובה טביעת-חותם עם צורת סוס, נחשפה גם בחפירות בעין-גדי.⁸ הידית שנחשפה בעין-גדי שוחזרה, והיא משובצת בקנקן שלם המוצג במוזיאון ישראל בירושלים. שבריו של הקנקן נחשפו בעת החפירות בעין-גדי בלוקוס מס' 212, מתחת לבית-מידות מפואר מהתקופה הפרסית. הידית הטבועה נזכרת בין פריטי-מימצא ששוויכו לשכבה 5, שתוארכה באופן כללי לשלהי ימי הבית הראשון.⁹ בדיקתו של הקנקן השלם במוזיאון ישראל העלתה, כי הוא מטיפוס 484 שבלכיש; שהוא זהה בצורתו לקנקנים שעל ידיותיהם מוטבעות החותמות מטיפוס 'למלך'. לקנקן היו ארבע ידיות; שתיים מהן נשתמרו, ואילו השתיים האחרות משוחזרות. הידית שבה מוטבע החותם עם דמות הסוס הדוהר, היא בעלת שני רכסים אופייניים. הידית השנייה שנשתמרה היא חלקה, ללא כל טביעה. הקנקן עשוי טיץ בצבע אדום עם גריסים לבנים, ופניו מצופים במעין 'קליפה' עליונה בצבע אדום, האופיינית גם לחלק מן הקנקנים שעל ידיותיהם מופיעות טביעות החותם מטיפוס 'למלך'. תחתיתו של הקנקן וחלקים קטנים נוספים ממנו חסרים, והם הושלמו בעבודת הרפאות.

בנימין מזר ועמנואל דונאייבסקי מזכירים עוד ידית-קנקן הבאה מאותו אזרח-חפירה, ובה טביעה של הסמל הדו-כנפי והמלים 'למלך' ו'זיף'.¹⁰ בצמוד לטביעת החותם 'למלך' ישנה חריתה של מעגלים חד-מרכזיים. הידית עם הטביעה מסוג 'למלך' נמצאה בלוקוס 241, הסמוך ללוקוס 212, שבו נתגלתה הטביעה עם דמות הסוס הדוהר (שני הלוקוסים נמצאים בסמיכות לקיר 178, התוחם את בית-המידות 234 מצידו הדרומי). אין זה מן הנמנע, כי הידית עם הטביעה המלכותית היתה שייכת לאותו קנקן, שעל ידית אחרת שלו הוטבע החותם עם דמות הסוס. יש לציין, כי בכל המקרים שנמצאו טביעות ובהן שמות פקידים ממלכתיים (טביעות 'פרטיות') על-גבי ידיות קנקנים, שעל ידיות אחרות שלהם באות טביעות-חותם מלכותיות — הטביעה המלכותית היא תמיד עם הסמל הדו-כנפי.¹¹

בדיקתה של טביעת החותם מעין-גדי הראתה, כי היא נעשתה באותו החותם שבו נעשתה הטביעה עם דמות הסוס הדוהר שנחשפה בירושלים. מסתבר, שאין אלה שתי הדוגמות היחידות להופעת טביעתו של חותם זה. בחפירות שנערכו בסוף המאה הקודמת בעזקה (תל זכריה) שבשפלה, נתגלתה ידית-קנקן עם טביעת החותם של הסוס הדוהר.¹²

7 שם, שם.

8 ב' מזר וע' דונאייבסקי, 'עונות החפירות הרביעית והחמישית בעין-גדי', ידיעות, ל (תשכ"ו) עמ' 187; ב' מזר, 'עין-גדי', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1970, עמ' 442.

9 ב' מזר, 'עין-גדי', חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961-1962, ידיעות, כז (תשכ"ג), עמ' 24-58.

10 מזר ודונאייבסקי (לעיל, הערה 8), עמ' 186-187.

11 אוסישקין, לעיל, הערה 3.

12 F.J. Bliss & R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestine During the Years 1898-1900*, London 1902, p. 122; pl. 56:33. תודתי נתונה למר י' אשל שהיפנה לראשונה את תשומת-לבי לדוגמה זו.

ציור 'טביעת הסוס הדוהר' מעזקה,
לפי בליס ומקאליסטר, 1902

'טביעת הסוס הדוהר' מירושלים,
לפי אביגד, 1980

בדיקת הציור שפורסם בידי בליס ומקאליסטר שחפרו בעזקה, מוכיחה כי הטביעה נעשתה באותו החותם שבו נעשו הטביעות על הידיות מירושלים ומעין-גדי.
חותם 'הסוס הדוהר' מצטיין, כאמור, באיכותו האמנותית. בין טביעות החותם שנתגלו באתרי ממלכת יהודה אין למצוא הרבה דוגמות שבהן מופיע דגם אמנותי בלבד, ללא כל כתובת. ניתן להשוות את טביעת החותם של הסוס הדוהר לטביעה אחרת על ידית-קנקן, שנחשפה בחפירות ברמת-רחל, ובה מתואר אריה הטורף צבי.¹³ גם חותם זה מצטיין בקומפוזיציה האמנותית, בחיוניות התיאור וברמת הביצוע.

אין ספק כי שני החותמות, זה של הסוס הדוהר וזה של האריה הטורף צבי, גולפו בידי אמנים מעולים בני אותה האסכולה. הופעתן של 'טביעות הסוס הדוהר' על שלוש ידיות של קנקנים מן הטיפוס שעליו מופיעות חותמות 'למלך', ותפוצתן הגיאוגרפית בשלושה אתרים שונים המרוחקים זה מזה — מעידות ללא ספק, כי גם בטביעות החותם אלה נעשה שימוש רשמי כלשהו, אף כי אין בהן כל כתובת. טביעה אחת באה מירושלים שבאזור ההר, השנייה מעין-גדי שבמדבר יהודה, והשלישית מעזקה שבשפלה. תפוצה זו הולמת היטב את תפוצתן של ידיות הקנקנים עם טביעות החותם של הפקידים הממלכתיים, ואף את תפוצת הקבוצה שכונתה 'טביעות החותם הזהות'.¹⁴ לפיכך, יש להוסיף לטביעות החותם הרשמיות של ממלכת יהודה סוג שלישי, המתווסף לטביעות החותם המלכותיות ולאלה שבהן מופיעים שמות פקידים ממלכתיים. 'טביעות הסוס הדוהר'¹⁵ שימשו ודאי, יחד עם טביעות 'למלך' והטביעות של הפקידים הממלכתיים, לצורכי המינהל של ממלכת יהודה בימי חזקיהו, בשלהי המאה השמינית לפני-הספירה.¹⁶

מוסד ביהמ"ד ירושלים

14 גרפינקל, לעיל, הערת כוכב.

15 אין זה מן הנמנע, שהדגם האמנותי המופיע ב'טביעות הסוס הדוהר' אינו אלא פיקטוגראף, הבא להמחיש את שמו של פקיד כלשהו שהיה בעל החותם. העקרון של קיום דגמים אמנותיים המייצגים שמות אנשים נקבע בידי אביגד בדיונו אודות חותמותיהם של 'עזריו הגבה', המעוטר בדמות של ארבה, ו'ערב נבי', שבו מופיע דגם עיטורי של ציפור. וראה: נ' אביגד, 'על תארים וסמלים בחותמות עבריים', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א) עמ' 305. דוגמה בולטת ביותר לעניין זה הוא חותמו של 'אניהו בן מירב', שבו מופיעה ספינת-מיפרש, המייצגת בדרך תמונתית את שמו של בעל החותם: אניהו. וראה: N. Avigad, 'A Hebrew Seal Depicting a Sailing Ship', *BASOR*, 246 (1982), pp. 59-62; נ' אביגד, 'האנייה של אניהו — חותם עברי המעוטר באניית-מיפרש', קדמוניות, טז (תשמ"ד), עמ' 124-126.

יש לציין, כי שם הנגזר מ'סוס' מוכר לנו מן המקרא בשמו של גדי בן-סוסי (שמות יג יא), וניתן אולי להניח, כי

דגם הסוס הדוהר מהווה ביטוי אמנותי לשמו של פקיד ממלכתי, ששמו אינו מופיע בחותמו.

16 באשר לתאריכן של הטביעות וקישרן לבעיית תיארוכה של שכבה 3 בלכיש, ראה: D. Ussishkin, 'The Destruction of Lachish by Sennacherib and the Dating of the Royal Judean Storage Jars', *Tel-Aviv*, 4 (1977), pp. 54-57